

ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԾՆՈՒՆԴԸ ԵՎ ՄԱՍՈՒԼԸ

1980-ականների կեսերին Խորհրդային Հայաստանում լույս էր տեսնում շուրջ 200 պարբերական, որոնք, ըստ իրենց բնույթի, կարելի է դասակարգել մի քանի խմբերի. հանրապետական պարբերականներ (սրանք ամենամեծ տպաքանակ ունեցողներն էին՝ կուսակցական ու պետական ղեկավար մարմինների պաշտոնաթերթերը), շրջանային թերթեր (Խորհրդային Հայաստանի վարչական 37 շրջանները նույնքան էլ թերթ ունեին, յուրաքանչյուրը տվյալ շրջանի կուսակցական շրջանային կոմիտեի ու ժողովրդական պատգամավորների շրջանային խորհրդի համատեղ պաշտոնաթերթն էր), քաղաքային, ավանային և գյուղական թերթեր, բազմատպաքանակ մանուկ (համալսարանների և գործարանների ներքին պարբերականներն էին), գիտական, մանկական, նաև գրական մանուկ (այստեղ առանձնանում էին «Գրական թերթ»-ն ու «Գարուն» ամսագիրը. առաջինը Հայաստանի գրողների միության, երկրորդը Հայաստանի Գրողների միության(ՀԳՄ) և Հայաստանի Լեհինյան Կոմունիստական երիտասարդական միության(ՅԼԿԵՄ) համատեղ հրատարակություններն էին): Մանուկի այս օրգանների կողքին տպագրվում էր նաև ՀԳՄ-ի «Ոգնի» երգիծական հանդեսը, որն ուներ ամենամեծ տպաքանակը Խորհրդային Հայաստանի պարբերական մանուկում: «Ոգնի»-ի լայն ժողովրդականության գաղտնիքը պետական-կուսակցական ու վարչական մեքենայի և հասարակական արատների քննադատության մեջ էր՝ հաճախ սարկազմով գրված հողվածների և դիպուկ ծաղրանկարների միջոցով: Խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական մանուկում արցախահայության պահանջատիրությանն առաջինն անդրադարձավ հենց «Ոգնի»-ն՝ տպագրելով Ջորի Բալայանի «Հիմա՞ էլ լռենք» ծավալուն հողվածը: «Հրապարակայնության և վերակառուցման ազնիվ ոգով» խորագրի ներքո տեղ գտած հողվածում մտահոգություն էր հնչում, որ «այսօր խոսում ենք այն մասին, թե ինչպես են ամսագրերը տպագրում սուր ստեղծագործություններ մեր պատմության մասին, որը չի կարելի ջնջել մեր կենսագրությունից»¹: Ապա ավելացնում, որ «հայ գրողներս զարմանալի կերպով ժամանակի ու ժողովրդի առաջ կանգնել ենք տառացիորեն դատարկածեռ... Ասես հնարավոր է գտնել մեկ ուրիշ ժողովուրդ, որն ապրել է մի ճիվաղի կազմակերպած ցեղասպանությունը և մտավորականության

¹ «Ոգնի», հուլիս, 1987թ.

ջարդերը հետագայում: Ինչու՞ չենք այդ մասին ազատ գրում»²: Հոդվածագրին անհանգստացնում է, որ հայ գրողների թղթապանակները դատարկ են հենց այն ժամանակ, երբ «ժողովուրդն ու ժամանակը զգում են ճշմարտացի ու կրքոտ խոսքի կարիքը: Ասես մեզ հայտնի չէ, որ ազգային հարցը մեր երկրում խեղաթյուրվել է անձամբ Ստալինի կողմից, որը կամայականորեն որոշել էր, թե որ ժողովուրդն ինչ սահմաններ պիտի ունենա...»³: «Ով է մեզ իրավունք տվել լռելու», - եզրակացնում է Ջորի Բալայանը, ով պիտի դառնար արցախյան Շարժման ղեկավարներից: Երգիծաբերօրի այս համարձակ հրապարակումը հանդեսի համար անհետևանք չմնաց. այդ մասին հետագայում գրեց գլխավոր խմբագիրը⁴:

Բացի վերոնշյալից, 1980-ականների կեսերին լույս էին տեսնում նաև բազմաբնույթ պարբերականներ՝ գյուղատնտեսական, մանկավարժական, կրթական, առողջապահական, տնտեսական և այլ: Լույս էր տեսնում նաև Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթը: Արցախի ու արցախահայության մասին տեղեկատվություն, հատկապես պատմական ակնարկներ տպագրում էր հենց այս պարբերականը:

1987-ի մայիսին Քաղբանտարկյալների պաշտպանության հայկական կոմիտեն հրատարակեց «Տեղեկագիրը»՝ հայերեն և ռուսերեն: Հայրենական մամուլի առաջին ծիծեռնակը՝ «Տեղեկագիր»-ը, շարված էր մեքենագիր եղանակով, էջերը համարակալված ու կազմված չէին: Ամիսներ հետո հրատարակվող ԱԻՄ պարբերականները՝ «Անկախություն» թերթն ու «Հայրենիք» հանդեսը տեղեկացնում է, որ «Տեղեկագրի» ընդամենը 7 համար է լույս տեսել՝ մինչև 1988-ի հունվար»: Փաստորեն ազատ մամուլի փշոտ ճամփան հարթելու ոչ դյուրին գործն արեց հենց այս թերթը՝ չնայած «Տեղեկագիր»ը սահմանափակ թվով էր բազմացվում և զգալի դեր չունեցավ երկրի հասարակական և քաղաքական կյանքում⁵:

1987-ի սեպտեմբերին հիմնվեց Ազգային Միացյալ կուսակցությունը, որն սկսեց հրատարակել միանգամից երկու պարբերական: Հոկտեմբերին լույս տեսավ «Հրապարակայնություն» հանդեսը, նույն ամսվա 24-ին՝ «Անկախություն» շաբաթաթերթը: Առաջինն այսօր գտնել հնարավոր չէ, որովհետև չի պահպանվել թերթի և ոչ մի օրինակ, երկրորդի դեպքում վստահաբար կարելի է ասել, որ «Անկախություն»-ը համարձակ հարցեր էր առաջադրում անկախության և ժողովրդի առջև ծառայած խնդիրների վերաբերյալ՝ այդ թվում Լեռնային Ղարաբաղի:

² «Ոգնի», հուլիս, 1987թ.

³ Նույն տեղում

⁴ Արամայիս Սահակյան, «Մեր ծիծաղելի վիճակը... Փորձեր և փորձանքներ(«Ոգնու» գլխին եկած փորձանքներից մի քանիսը)», «Ոգնի», 1990, մայիս, էջ 4

⁵ Տես՝ Գեորգ Եսզրճեան «Հայաստանի 1985-1991թթ. պարբերական մամուլը», Անթիլիաս 2004թ., էջ 40

Թերթը հենց առաջին համարից ԱԻՄ-ի նախագահ Պ. Չայրիկյանի «Մենք և մեր պայքարը» հրապարակման միջոցով կոչ է անում գործել, որովհետև «հայության ներկա կացությունն այլևս անհնար է հանդուրժել...»⁶:

Թեև այսօրվա չափանիշներով դիտարկելու դեպքում գուցե կարելի է ասել, որ թերթի հրապարակումները շատ դեպքերում չէին տեղավորվում լրագրության սահմաններում (ոճի, ժանրի, ձևի առումով), բայց այդ շրջանի մամուլի համար այն իսկապես ազատ ու համարձակ խոսք էր: Ինչևէ, «Անկախություն»-ը ոչ-կունունիստական քաղաքական երկրորդ⁷, իսկ միութենական հանրապետության անկախությունը քարոզող առաջին շաբաթաթերթն էր ամբողջ Խորհրդային Միությունում⁸:

Դեռևս 87-88թթ. «Անկախություն»-ը Արցախի հարցի լուծումը տեսնում էր Չայաստանի անկախության վերականգնման ու ԼՂԻՄ-ի բնակչության ինքնորոշման իրավունքը հարգելու մեջ: Ի դեպ՝ թերթը օրինականացնելու նպատակով բազմիցս խմբագրակազմը դիմել է համապատասխան մարմիններին: Խնդրանքը մերժվել է, և «Անկախություն»-ը ստիպված լույս է տեսել մինչև 1990-ի կեսերը՝ ընդհատակյա:

Ձանգվածային լրատվության միջոցների պետական-կուսակցական մենաշնորհի պայմաններում Խորհրդային Չայաստանի հասարակությանը շարժման մեջ դնելու հիմնական միջոցներից մեկը ոչ պաշտոնական մամուլն էր: ԼՂԻՄ-ը Չայաստանի հետ վերամիավորելու շարժման առաջամարտիկ «Միացում» կազմակերպությունը, Իգոր Մուրադյանի ղեկավարությամբ, դեռ 1987-ի վերջին պարբերաբար թողարկում էր համարակալած թռուցիկներ՝ հայերեն և ռուսերեն անջատ տարբերակներով: Մեկ էջանոց այդ թերթիկները կարևոր դեր խաղացին հատկապես մտավորականությանը և ուսանողությանը ոտքի հանելու գործում: «Արցախի ձայն» թռուցիկն իսկապես Արցախի ձայնն էր Խորհրդային Չայաստանում, քանի որ այն տեղեկություններ էր հաղորդում ԼՂԻՄ-ում կատարվող իրադարձությունների, ժողովրդական հուզումների ու հայերի նկատմամբ իրականացվող ադրբեջանական բռնությունների մասին⁹:

Այսպես կոչված ձայնագուրկ մամուլի պայմաններում ավելի ակտիվ դերակատարությունը թռուցիկներինն էր: «Շաժմանը նախորդող ժամանակահատվածում մամուլը պասսիվ դերում էր, ուստի այդ շրջանն իրավամբ կարելի է համարել թռուցիկների հեղափոխություն»¹⁰:

⁶ «Անկախություն» շ/թերթ, 24 հոկտեմբերի, 1987թ., Երևան

⁷ Խորհրդային Միության առաջին այլընտրանքային քաղաքական շաբաթաթերթը 1.08.1987-ին Մոսկվայում լույս տեսնող «Էքսպրես խրոնիկա» թերթն է:

⁸ Գէորգ Եսզրճեան «Չայաստանի 1985-1991թթ. պարբերական մամուլը», Անթիլիաս 2004թ., էջ 42

⁹ Նույն տեղում, էջ 48

¹⁰ www.yerkirmedia.am ՀՀ-ում ԼՂՀ I ներկայացուցիչ Մանվել Սարգսյան, 20 փետրվար, 2010թ.

Այդուհանդերձ, արցախահայության համար ժամանակը նոր հուն էր մտնում, մինչդեռ ժամանակի մամուլը կրավորական դիրք էր գրավել՝ ապատեղեկատվություն տարածելով կամ՝ լռելով:

1985թ. ապրիլին Մ. Գորբաչովը հայտարարեց վերակառուցման քաղաքականության մեկնարկը, ինչը խորհրդային կայսրության փոքր ժողովուրդներին հնարավորություն տվեց խոսել ազգային հարցերից¹¹: Բայց արդյո՞ք վերակառուցումն ու հրապարակայնությունը խորհրդային Հայաստանի մամուլի համար զարգացման նոր հեռանկարներ էր բացում... Ըստ էության սկիզբ դրվեց ղարաբաղյան պայքարի նոր փուլին: Այդ մասին էին վկայում «Ղարաբաղը վերակառուցման քննությունն է» կամ «Ղարաբաղը վերակառուցման փորձաքարն է» և նման բովանդակությամբ մի շարք պաստառներ, որոնց կարելի էր հանդիպել առաջին ցույցերի ու հանրահավաքների ժամանակ¹²:

Երկրում սկսված բարեփոխումները հույս ներշնչեցին արցախցիներին, և նրանք պատգամախոսների մի քանի խմբեր ուղարկեցին Մոսկվա, հազարավոր ստորագրություններով խնդրագիր հղվեց Մ. Գորբաչովին՝ Արցախը գերությունից ազատելու պահանջով¹³: Ասել է թե Շարժման բուն մեկնարկին նախորդել էր նախապատրաստական բուռն շրջան:

Փաստենք, որ 1987թ. հոկտեմբերի 18-ին Երևանում անցկացվե է ղարաբաղյան հարցով առաջին ցույցը՝ ի բողոք հայաբնակ Չարդախլու գյուղում շարունակվող բռնությունների: Այս մասին ընթերցողներին տեղեկացնում է միայն «Անկախություն»-ը՝ «Չարդախլուի դեպքերի մասին» հրապարակման միջոցով¹⁴: Ադրբեջանի Շամխորի շրջանի Չարդախլու հայկական գյուղում ամռանը վեճ էր ծագել տեղի բնակիչների և շրջանի ադրբեջանական ղեկավարության միջև: Գյուղացիները դեմ էին կոլտնտեսության նոր ղեկավարի նշանակմանը: Ամիսներ շարունակվող վիճաբանությունները հոկտեմբերի կեսերից պարբերաբար վերածվում էին բռնությունների...

Ի դեպ՝ 1987-ի աշնանը Երևանում կազմակերպվում էին բնապահպանական խնդիրներին նվիրված հանրահավաքներ: Սկիզբ էր առնում էկոլոգիական շարժումը:

«Վերջապես սուտ, բթացնող քարոզների սարսափի թմբիրից արթնացած հայ ժողովուրդը համարձակվեց թեթևակի բացել աչքերը... Եվ հոկտեմբերի 17-ին

¹¹ Տե՛ս՝ Հակոբյան Թ. «Կանաչ ու սև. Արցախյան օրագիր», Երևան-Ստեփանակերտ, 2008 թ. էջ 426

¹² www.yerkirmedia.am ՀՀ-ում LՂՀ I ներկայացուցիչ Մանվել Սարգսյան, 20 փետրվար, 2010թ.

¹³ Մկրտչյան Շ. «Արցախ», Երևան 1991թ., էջ 74

¹⁴ «Անկախություն» շ/թերթ, 2 հունվարի, 1988թ., Երևան

մտավորականությունը դուրս եկավ ցույցի: Ոտքի կանգնեց նաև Սփյուռքը՝ սատարելու կենսաբանական եղեռնի ենթարկվող իր եղբայրներին...»¹⁵:

«Էկոլոգիական շարժումն առաջին հերթին ակտիվ հասարակության նախապատրաստումն էր: Նոր իրավիճակի ընկալման փոփոխությունից օգտվելով՝ այն ակտիվիստները, ովքեր ձևավորում էին Շարժումը, մարդկանց սկսեցին կանչել երթերի ու ցույցերի»¹⁶: Հենց այդ հանրահավաքների ժամանակ էլ առաջին անգամ բարձրաձայնվում է Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու հարցը:

Ինչ վերաբերում է բնապահպանական խնդիրներին, ապա դրանք Հայաստանում սրվել էին դեռևս 1980-ականներին: Բնապահպանական շարժումը ձևավորվել էր մի քանի խնդիրների շուրջ՝ ատոմակայան, Սևանա լիճ, «Նաիրիտ» գործարան, Երևանի, Ալավերդու, Վանաձորի օդի աղտոտվածություն¹⁷: «Կենսաբանական ցեղասպանությանը» նվիրված հրապարակումներն ամենաշատը հանդիպում ենք «Անկախության» էջերում: Ըստ բնապահպանների՝ 1987-88թթ. էկոլոգիական ուղղվածություն ունեցող շարժումը համազգային անկախության երանգ ստացավ և դարձավ ավելի շուտ քաղաքական, քան էկոլոգիական շարժում:

Այս թեմաները դուրս էին լրագրողների ուշադրությունից և մեր դիտարկմամբ՝ իրադրությունը չի փոխվում նաև 88-ից հետո, երբ իրադարձություններն արագ զարգացում են ունենում:

Խորհրդային Հայաստանում բավական մեծ տպաքանակ ունեցող Հայաստանի կոմկուսի, Հայկական ՍՍՀ Գերագույն խորհրդի և Մինիստրների խորհրդի օրգան «Սովետական Հայաստան»-ը լուռ էր: Թերթի հունվարի 1-ից մինչև փետրվարի 21-ի համարներում գոնե մեկ անգամ չի հիշատակվել Լեռնային Ղարաբաղ անունը: Փոխարենը ԽՄԿԿ ԿԿ պլենումի որոշումներն են, Կենտկոմի քաղբյուրոյի նիստի արձանագրությունները: Մի խոսքով՝ կյանքը ընթանում էր բնականոն հունով, այնպես, ինչպես նշել էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխ. քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովը ժողովրդին հղած ամանորյա ուղերձում՝ միաժամանակ չմոռանալով ընդգծել. «...Հասարակական կյանքում ավելի ու ավելի են հաստատվում լայն դեմոկրատիզմն ու հրապարակայնությունը...»¹⁸: Միայն փետրվարի 21-ի համարի վերջին՝ 4-րդ էջում տպագրված է «Արմենպրես»-ի հաղորդագրությունն այն մասին, որ «վերջին օրերս Աբովյան քաղաքի բնակիչները մտահոգություն են հայտնում կենսապատրաստուկների փորձնական գործարանի ընդլայնման և վերակառուցման առթիվ: Հավաքվելով միտինգի՝ նրանք արտահայտվեցին այդ օբյեկտում

¹⁵ «Անկախություն» շ/թերթ, 19 դեկտեմբերի, 1987թ., Երևան

¹⁶ www.yerkirmedia.am ՀՀ-ում ԼՂՀ 1 ներկայացուցիչ Մանվել Սարգսյան, 20 փետրվար, 2010թ.

¹⁷ Տես՝ Հակոբյան Թ. «Կանաչ ու սև. Արցախյան օրագիր», Երևան-Ստեփանակերտ, 2008 թ. էջ 432

¹⁸ «Սովետական Հայաստան», հունվարի 1, 1988թ. N 1(20322)

աշխատանքները դադարեցնելու օգտին, պատճառաբանելով, թե իբր արտադրությունը էկոլոգիապես անվտանգ չէ: Փետրվարի 19-ին Աբովյան քաղաքի մի խումբ բնակիչների ընդունեց Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ֆ. Սարգսյանը... Տրվեցին բացատրություններ: Ստեղծված է բարձրացված հարցերի քննարկման կառավարական հանձնաժողով»: Մինևույն հաղորդագրությունը տեղ է գտնում նաև «Երեկոյան Երևան»-ի¹⁹ վերջին էջում:

Հունվարի 8-ին ՍՄԿԿ ԿԿ տեղի է ունենում հանդիպում «մասսայական ինֆորմացիայի միջոցների, գաղափարախոսական հիմնարկների և ստեղծագործական միությունների ղեկավարների հետ»: Գորբաչովի Ելույթին հաջորդում է հարց ու պատասխան: «Դեմոկրատացումը վերակառուցման էությունն է, սոցիալիզմի էությունը»²⁰ 3 էջանոց հրապարակման մեջ դարձյալ չենք հանդիպում Ղարաբաղ անունը:

Ինչպես և նախատեսված էր, 1988-ի փետրվարի 12-ին Ստեփանակերտում, Մարտակերտում, Հաղրութում, Ասկերանում կայացած կուսակցական-տնտեսական ակտիվի ժողովներում, սակայն, հակառակ Ադրբեջանի ղեկավարության ցանկության, պաշտպանվեց հայ ազգաբնակչության՝ մարզը մայր Հայաստանի հետ վերամիավորելու ձգտումը: Ելույթներ են ունենում Ստեփանակերտի ձեռնարկությունների ղեկավարները և դատապարտում Բաքվի՝ Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ տասնամյակներ շարունակվող խտրական քաղաքականությունը:

Մարզի բոլոր քաղաքներում և շրջկենտրոններում անցկացվում են միտինգներ և ցույցեր: Սակայն առաջինը Հաղրութ ավանում պիտի զգացվեր ազատատենչության ու արդարության շունչը: Դա 1988-ի փետրվարի 12-ն էր: Առաջին ստորագրահավաքը, առաջին հանրահավաքը սկսվեց Հաղրութում, թերևս այն պատճառով, որ Շարժման առաջին ակտիվիստներն ու նախաձեռնողները արմատներով կամ ծնունդով հենց այդ շրջանից էին:

Արցախում առաջին զանգվածային ցույցերին՝ սկիզբ առած պատմական իրադարձություններին լրատվական առաջին անդրադարձը կատարվեց մեկ շաբաթ անց միայն, այն էլ պաշտոնական հաղորդագրության տեսքով: Իսկ ժողովրդական-հասարակական կենդանի արձագանքներ տպագրելու համար մարզային թերթին պետք եղավ ևս 10 օր:

Լեռնային Ղարաբաղի շրջաններ էին մեկնել մարզի տարբեր պաշտոնյաներ՝ փորձելով տեղերում «հանգցնել» ժողովրդական ընդվզումը: Մարզխորհրդի գործկոմի նախագահ Վլադիմիր Օսիպովը ժամանեց Հաղրութ, ուր մոտ հազար մարդ

¹⁹ «Երեկոյան Երևան», փետրվարի 22, 1988թ.

²⁰ «Գրական թերթ» N3(2371), 15 հունվարի, 1988թ.

էր հավաքվել. Հաղորութի համար չլսված բան²¹: Այս մասին անդրադարձ կա միայն «Անկախություն» շաբաթաթերթի էջերում:

Մարզկոմի նախկին առաջին քարտուղար Կևորկովի անօրինականությունների մասին մանուլը պիտի բացահայտ խոսի միայն 88-ի աշնանը: «Լեռնային Ղարաբաղ. ոչ հեռու անցյալից» խորագրի ներքո կարդում ենք Ստեփանակերտի քաղսովետի գործկոմի կուլտուրայի բաժնի վարիչ Լևոն Մկրտչյանի «Ղարաբաղյան ճակատագիր» հուշագրությունից մի հատված: Այնտեղ ներկայացված է 1975թ. մարտին տեղի ունեցած ԼՂ-ի կուսակցության մարզային կոմիտեի հանրահայտ պլենումում հնչած Կևորկովի 3 ժամից ավելի տևած զեկուցումը: Այն հնչեց իբրև մարզի աշխատավորության, նրա մտավորականության դատավճիռ: Ըստ զեկուցման՝ «ԼՂ-ն դարձել է ազգամուլների երկրամաս»: Անդրադառնալով կևորկովյան տարիների մարզի վիճակին, «Երեկոյան Երևան»-ը նկատում է. «Ղարաբաղը կաթսայում, թեժ կրակի վրա եռում էր, բայց դեռ չէր պայթում: Դեռ դիմանում էր»:

Հաղորւթում սկսված հանրահավաքը հաջորդ օրը տեղափոխվում է Ստեփանակերտ: Իսկ փետրվարի 17-ին (երեք օր առաջ ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի նստաշրջանից) Ջորի Բալայանը Ելույթ է ունենում ՄԱԿ-ում՝ երեսունից ավելի պետությունների ներկայացուցիչների հանդիպման ժամանակ: Ելույթի մեծ մասը նվիրված էր Ղարաբաղի թեմային: Ուշագրավն այն է, որ գրեթե ոչ ոք չգիտեր, թե այդ ինչ Ղարաբաղ է և որտեղ է գտնվում²²:

Փետրվարի 18-ին տեղի է ունենում Արվյանի կենսապատրաստուկների գործարանի բանվորների բողոքի ցույցը: Մի քանի հարյուր ցուցարար ոտքով շարժվում է Երևան՝ բողոքելու գործարանում տեխնոլոգիական վնասակարության հետ կապված խնդիրներից և պահանջելու, որ գործարանը փակվի: Ցուցարարները համաձայնում են իրավիճակն ուսումնասիրելու նպատակով մասնագիտական հանձնաժողով ստեղծելու առաջարկին: Այս ցույցի մասին միայն «Անկախությունն»²³ է գրում: Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 19-ին, Թատերական հրապարակում սկսվում են հանրահավաքները, որոնք արդեն կապ չունեին բնապահպանական խնդիրների հետ: Հրապարակում քննարկվող գլխավոր թեման Ղարաբաղն էր²⁴:

Փետրվարի 19-ին հրապարակվեց «Ազերինֆորմ»-ի հաղորդագրությունն այն մասին, որ ԽՄԿԿ Կենտկոմը տարածքային ոչ մի հարց չի քննարկել և չի էլ քննարկելու:

²¹ Հակոբյան Թ. «Կանաչ ու սև. Արցախյան օրագիր», Երևան-Ստեփանակերտ, 2008 թ. էջ 28

²² Բալայան Զ. «Դժոխք և դրախտ», Երևան 1995թ. էջ 85

²³ «Անկախություն», 22 փետրվարի, 1988թ.

²⁴ Հակոբյան Թ. «Կանաչ ու սև. Արցախյան օրագիր», Երևան-Ստեփանակերտ, 2008 թ., էջ 14-16

Ինչևէ, Ղարաբաղն արհեստական հարց չէր, և այդ կնճիռը գալիս էր 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներից: Խորհրդային յոթ տասնամյակներում այդ հարցը քննարկվել է, այսինքն՝ Ղարաբաղյան խնդիրը շարունակ եղել է քաղաքական օրակարգում, բայց ոչ մամուլի դիտակետում:

Մինչև Ղարաբաղյան Շարժման բուն մեկնարկը՝ 88-ի փետրվարին ու նաև դրան հաջորդող ամիսներին խորհրդահայ մամուլում քիչ կամ թերևս աննշան հրապարակումներ կարելի է գտնել Ղարաբաղի դարավոր պատմության մասին, որը հայոց պատմության անբաժան մասն է: Սա ևս պակաս կարևոր հարց չէ. հայկական այդ երկրամասում պահպանվող քրիստոնեական հազարավոր վանքերի ու եկեղեցիների, կոթողների և այլ հուշարձանների մասին մամուլը տեղեկություններ չի հաղորդում: Նման բովանդակությամբ պատմական անդրադարձ հիշեցնող հրապարակումներ կարելի է գտնել թերթերի՝ միայն 88-ի փետրվարից հետո լույս տեսած համարներում: Այնինչ բազմաթիվ ուսումնասիրություններ վկայում են, որ անգամ ամերիկյան մամուլի արխիվներում առկա բոլոր հրապարակումներում Արցախը հիշատակվում է որպես «հայկական երկրամաս» կամ «Հայաստանի մարզ՝ Ղարաբաղ» և այլն²⁵:

«Washington Post»-ը գրել է, որ «Ղարաբաղը բուլշևիկների՝ 1923թ. որոշմամբ Ադրբեջանին անցած ոչ մեծ լեռնային տարածք է»²⁶:

Անշուշտ, խորհրդահայ մամուլը հնարավորություն չունեի բարձրաձայնելու Լեռնային Ղարաբաղի հայության դեմ ադրբեջանցիների իրագործած քաղաքական ցեղասպանության մասին, որը միտված էր մի նպատակի՝ արգելակել հայկական երկրամասի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, բնակչության աճը, ոտնահարել հայ բնակչության շահերը, իրավունքները և ստեղծել այնպիսի իրավիճակ, որը կարագացներ հայրենի երկրամասից բնիկ հայերի դուրսնդումը:

Ուսումնասիրելով Ղարաբաղի հայ բնակչության Ադրբեջանի լծի տակ եղած 70 տարվա կյանքը(1921-1988)՝ գալիս ենք այն հանոգման, որ այդ երկրամասում ոտնահարվել են մարդու գրեթե բոլոր իրավունքները: «Տասնամյակներ շարունակ այստեղ իշխել է կամայականությունը...»²⁷. մեջբերումը Հ. Պողոսյանի «Ղարաբաղ. ըմբռնման ուղին» ծավալուն հրապարակումից է: Ու թեև Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը բազմաթիվ ակունքներ ունի, բայց, ցավոք, դրանց որոնումը խորհրդահայ մամուլում մինչև 1988թվականը, անիմաստ է՝ չնայած պատմական փաստերը խնդրի մասին շատ են ու անվիճելի:

²⁵ www.armor.am Նահապետյան Հ. «ԱՄՆ-ի մամուլը ԼՂ-ի մասին՝ 1918-1988թթ.»

²⁶ "Washington Post", 29 փետրվարի, 1988թ.

²⁷ Հ. Պողոսյան «Ղարաբաղ. ըմբռնման ուղին». «Հայրենիքի ձայն», օգոստոսի 24, 1988թ.

«Ինչու՞ էին արցախահայության բողոքները տասնյակ տարիներ մնում անհետևանք: Ինչու՞ Ղարաբաղի համար կենսական բոլոր հարցերը քննարկվում են նրա սահմաններից դուրս, այն էլ՝ առանց ղարաբաղցիների մասնակցության (Ղարաբաղը բանակցային կողմ չէ մինչ օրս - Ա.Մ.): Ինչու՞ էին քողարկվում ղարաբաղցիների հանդեպ կատարվող հանցագործությունները»: Այս և բազմաթիվ այլ հարցերի մասին խոսելը (առավել ևս մանուկի միջոցով) սովետական իշխանության օրոք, մեղմ ասած, այնքան էլ հեշտ չէր, քանի որ նման հարցադրումները, որպես կանոն, դիտվում էին իբրև հանցանք, լավագույն դեպքում՝ մնում անարձագանք:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո 1917թ-ի դեկտեմբերի 16-ին Ղարաբաղի մայրաքաղաք Շուշիում ստեղծվեց Հայոց ազգային խորհուրդ, որը 1918-ի հուլիսի 22-ին վերանվանվեց Լեռնային Ղարաբաղի կառավարություն: Այդ ժամանակ ղարաբաղցիների հիմնական պայքարն ուղղված էր 1918թվ-ին Բաքվում թուրք օկուպանտների կողմից ստեղծված մուսավաթական Ադրբեջանի հանրապետության նվաճողական քաղաքականության դեմ, որն առաջին իսկ օրից ձգտում էր տեր դառնալ Լեռնային Ղարաբաղին: Մուսավաթականները հրահրեցին ազգամիջյան ընդհարումներ, կործանեցին հայկական մի շարք բնակավայրեր, հրդեհի ու կողոպուտի մատնեցին Շուշի քաղաքի հայկական թաղամասերը²⁸: Այս մասին բավական մանրամասն ներկայացնում է Բ. Ուլուբաբյանը «Լեռնային Ղարաբաղ. պատմաաշխարհագրական ակնարկ» մեծածավալ հրապարակման մեջ: Թերթի մի քանի համարներում շարունակաբար հրատարակվող այս պատմական անդրադարձը, ինչպես Ղարաբաղին առնչվող գրեթե ցանկացած նյութ, առանց լուսանկարների է: Հոդվածագիրը փորձում է, պատմական փաստերը մեկտեղելով, բացատրել, թե «ինչպես եղավ, որ ԼՂ-ն առնվեց Սովետական Ադրբեջանի սահմանների մեջ»²⁹:

Պատմական գիտությունների թեկնածու Հրանտ Աբրահամյանի ծավալուն անդրադարձը հայկական Արցախին է վերաբերում: «Արցախյան գոյամարտ. 1917-1923թթ.» հրապարակման մեջ հեղինակը ներկայացնում է Արցախն ու արցախցիներին՝ հիշելով անգամ «1804-1813թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ Արցախի ազատագրումը պասկական լծից»: Այնուհետ մեկ առ մեկ ներկայացնում 1917-ից Արցախում տեղի ունեցած հիշարժան իրադարձությունները, քաղաքական ծանր իրադրությունը մինչև 1918-ին Շուշիում անցկացված Ղարաբաղի հայության առաջին համագումարը: «Ղարաբաղը մերժեց Ադրբեջանին ենթարկվելու պահանջը», - հիշեցնում է պատմաբանը: Հ. Աբրահամյանի պնդմամբ՝ «Ղարաբաղի

²⁸ «Հայրենիքի ձայն», հունիսի 15, 1988թ. N 25 (1193), Երևան

²⁹ Նույն տեղում, հունիսի 22, 1988թ., Երևան

հայության առաջին համագումարը, ժամանակի մանուկի վկայությամբ, ստեղծելով կառավարություն, դրանով իսկ հռչակեց իր «անկախության իրավունքը»³⁰, բայց...:

Լրագրող Յովհ. Ինճիկյանի «Յեղափոխության մարտիկը» հրապարակումը, որը նվիրված է Բ. Կնունյանցի 110-ամյակին, անդրադառնում է նաև «հինավուրց Շուշիի, Ալեքսանդրապոլից հետո երկրորդ զարգացած մշակութային կենտրոնին»³¹:

Որոշ պատմաբաններ հաստատում են, թե ղարաբաղյան Շարժումն սկսվել է 1921թ. մարտի 16-ին, երբ Մոսկվայում ստորագրվեց ռուս-թուրքական պայմանագիրը»³²:

Երբ Հայաստանում հաստատվել էին խորհրդային կարգեր(1920 թվ. նոյեմբերի 29), Բաքվից հեռագրում են, որ «այսօրվանից Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև եղած տարածքային վեճերը համարվում են վերացված» և «Լեռնային Ղարաբաղը... Նախիջևանը ճանաչվում են Հայկական Խորհրդային Հանրապետության մասը»: Այդ առնչությամբ «Պրավդա» թերթում տպագրվել էր Ստալինի կոչը՝ ուղղված հայ ժողովրդին: Այնուհետև ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոն իր 1921 թվականի հունիսի 3-ի նիստում միաձայն որոշում է. «Հաստատել Լեռնային Ղարաբաղի՝ Հայաստանին պատկանելիության մասին ՀԽՍՀ կառավարության դեկլարացիան»: Սույն դեկլարացիան տպագրում է նաև «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը³³: Թվում էր, թե տարածքային վիճելի հարցերը մեկընդմիջտ կարգավորվեցին, բայց Ադրբեջանի ղեկավարները կտրուկ շրջադարձ կատարեցին իրենց դիրքորոշման մեջ: Թերթը չի հիշեցնում, թե ինչպես 1921 թվականի հուլիսի 4-ին ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոն վերստին անդրադարձավ ԼՂ-ի վարչատարածքային պատկանելիության հարցին և որոշեց երկրամասը միացնել Խորհրդային Հայաստանին: Սակայն մեկ օր հետո բյուրոն հայկական մարզը հանձնեց Խորհրդային Ադրբեջանին՝ խոստանալով մարզային «ինքնավարության լայն իրավունքներ»: «Հայրենիքի ձայն»-ը գրում է, որ անտեսվեցին Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության 96,4 տոկոսը կազմող հայերի կամքը, պատմամշակութային և ազգային-տարածքային գործոնները (ի դեպ՝ պատմական փաստերը մեկտեղելով՝ թերթը փորձում է բացատրել, թե «ինչպես եղավ, որ ԼՂ-ն առնվեց Սովետական Ադրբեջանի սահմանների մեջ»³⁴):

Այնուամենայնիվ, 1923 թվականին ստեղծվում է ԼՂԻՄ-ը, որը սակայն իր մեջ չէր ներառել հայկական բոլոր գավառները: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի խորհրդահայ թերթերը չեն խոսում այն մասին, որ նորաստեղծ ինքնավար մարզի վարչատարածքային վերաձևումներ կատարելիս նրանից պոկեցին գրեթե կեսը, իսկ

³⁰ «Հայրենիքի ձայն», նոյեմբերի 2, 1988թ., Երևան

³¹ «Սովետական Հայաստան», նոյեմբերի 24, 1988թ., Երևան

³² Բալայան Զ. «Դժոխք և դրախտ», Երևան 1995թ. էջ 10

³³ «Бакинский рабочий» 22 июнь 22, 1921

³⁴ «Հայրենիքի ձայն», հունիսի 22, 1988թ., N 26 (1194), Երևան

հայերի պահանջներից մեկը, մարզը «Արցախի հայկական ինքնավար մարզ» վերանվանելը, մնաց անարձագանք:

Հաջորդող տարիներին ԼՂԻՄ-ն Ադրբեջանի կազմից հանելու և ՀԽՍՀ-ին միավորելու հարցով ղարաբաղցիները բազմիցս դիմեցին ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանության ղեկավարներին: Սակայն կենսական հարցը շարունակ փակուղի էր մտցվում: Փակուղում էր նաև մամուլը, երբ վերակառուցում, նորացված գաղափարախոսություն անվան տակ լռում էր իր համար այնքան կենսական հարցի մասին:

Ղարաբաղի հիմնահարցի մասին պատմական անհերքելի փաստերը չեն լռում: Լուռ էր միայն մամուլը, քանզի նման փաստերը չէին կարող տեղ գտնել խորհրդային մամուլում, սակայն ուշագրավ է, որ Շարժման առաջին, բայց խորհրդային վերջին տարիներին մամուլի էջերում կային այնպիսի հրապարակումներ, որոնք վկայում էին Ղարաբաղի հայկականության մասին, ներկայացնում նրա պատմությունը: Թեպետ դրանք քիչ թիվ են կազմում, բայց հիշատակության արժանի են: Այդ հրապարակումները, հաշվի առնելով ժամանակաշրջանը, կարելի է որակել մեկ բառով՝ համարձակ, ավելի ճիշտ՝ զգուշավոր համարձակություն:

Լրագրող Մավր Դանիելյանը «Ղարաբաղյան հանդիպումներ» խորագրի ներքո «Կաչաղակաբերդը» հոդվածում պատմում է Ստեփանակերտից Քանձասար տանող ճանապարհի, ավտոբուսի ուղևորների, Կաչաղակաբերդի մասին և առիթը բաց չի թողնում խոսելու Արցախի պատմության, մեղիքությունների, հարուստ անցյալի ու ամենակարևորը՝ դրանց հայկականության մասին: «Որքա՞ն բերդեր ու վանքեր կան Ղարաբաղում». հարցի պատասխանը հեղինակը տալիս է Կիրակոս պատմիչի, Րաֆֆու, Լեոյի աշխատություններից արված հիշատակումների միջոցով³⁵:

Նույն պարբերականի «Երախտավոր անուններ» խորագրի ներքո Ս. Ավագյանի «Լեռնային Երկրամասի հայրենանվեր գեղանկարիչը» հրապարակումը ներկայացնում է արցախցի գեղանկարչուհի Մարգարիտ Ալեքսանյանի կյանքն ու գործունեությունը: Այս անգամ ևս հեղինակը ընթերցողներին հիշեցնում է «Արցախի՝ իբրև անվանի մարդկանց հայրենիք»-ի մասին: Մարդիկ, որոնք անջնջելի հետք են թողել հայ մշակույթի և ընդհանրապես պատմության մեջ³⁶:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում խորհրդահայ մամուլում Արցախի պատմության ու հիմնախնդրի մասին ամենաուշագրավ, ամենահետաքրքիր ու ամենաձավալուն տեղեկատվության հանդիպում ենք Սփյուռքահայության հետ

³⁵ «Երեկոյան Երևան», հուլիսի 27, 1988թ., Երևան

³⁶ Նույն տեղում, հոկտեմբերի 28, 1988թ., Երևան

մշակութային կապի կոմիտեի «Չայրենիքի ծայն» թերթում³⁷: Լրագրող Թ. Սաֆարյանի «Կանչ» հրապարակման մեջ կարդում ենք հեղինակի մտորումները, ով երկար տարիներ բացակայել է հարազատ գյուղից ու մի օր վերադառնալով շրջում է հարազատ վայրերով, հանդիպում հարևաններին, որոնցից քչերն են մնացել ու խորհում է. «Ցավալի է, շատ ցավալի, որ մենք այսօր միայն հասկացանք այն, ինչը ուրիշների համար Արցախում և նրա շուրջ 1921-ից սկսած իրականացվող ծրագիր էր: Ու՞ր էինք, երբ նրանք խեղաթյուրում էին մեր պատմությունը, երբ հեղափոխության լոզունգներով առ այսօր հողափոխություն են անում»³⁸:

«Այս ժողովուրդը վճռական է», - պատասխանելով Բակուր Կարապետյանի հարցին՝ ասել է ռուս անվանի բանաստեղծ, ՍՍՀՄ գրողների միության վարչության քարտուղար, ՍՍՀՄ պետական և եղիշե Չարենցի անվան մրցանակների դափնեկիր, սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Սիխայիլ Դուդինը: Չայաստան այցելության ժամանակ նա եղել է նաև ԼՂԻՄ-ում³⁹:

Ըստ էության՝ Ղարաբաղի՝ տարիների ընթացքում ավելի խորացող ու խճճվող խնդիրը ժամանակագրական առումով կարելի է բաժանել երեք հիմնական փուլերի:

Առաջինն ընդգրկում է 18 դարի 20-ականներից մինչև 19 դարի սկիզբը, երբ հայ ազատագրական ուժերը փորձում էին եվրոպական քրիստոնյա պետությունների օգնությամբ ազատագրել Չայաստանը և վերստեղծել հայկական պետականությունը: Փոխարենը հայկական երկրամասում արհեստականորեն ստեղծվում է Ղարաբաղի մուսուլմանական խանությունը:

Երկրորդ փուլը ընդգրկում է 1800թ. մինչև 1917թ. ռուսական հոկտեմբերյան հեղափոխությունը: Այդ ժամանակաշրջանում ռուս-պարսկական, ռուս-թուրքական պատերազմների թատերաբեմում հայտնված Չայաստանը, Արցախը մեծ փորձությունների ենթարկվեցին, արցախագետ Ա. Չակոբջանյանի դիտարկմամբ, Ղարաբաղը բաժանելով Լեռնային և Դաշտային մասերի: Դաշտայինը հայաթափված համարելով՝ օղակը սեղմեցին Լեռնային Ղարաբաղի պարանոցին⁴⁰:

Երրորդ փուլը սկսվեց Արևելյան Անդրկովկասում՝ Ադրբեջանի հանրապետություն ստեղծելուց հետո (1918թ. հուլիսի 4-ին իբրև վարչական տարածք) և ավարտվեց 1988թ. արցախյան Շարժմամբ: Արցախցիների փայլուն հաղթանակով ավարտվեց Ադրբեջանի ԽՍՀ-ին բռնակցված Լեռնային Ղարաբաղի 70 տարվա պատմությունը:

Թերթի մի քանի համարներում տպագրվել է Բագրատ Ուլուբաբյանի «Լեռնային Ղարաբաղ. պատմաաշխարհագրական ակնարկ» հրապարակումը՝ հատվածաբար:

³⁷ «Չայրենիքի ծայն», օգոստոսի 31, 1988թ., Երևան

³⁸ Նույն տեղում, սեպտեմբեր 14, 1988թ., Երևան

³⁹ «Չայրենիքի ծայն», մայիսի 11, 1988թ. N 20 (1188), Երևան

⁴⁰ Մկրտչյան Շ. «Լեռնային Ղարաբաղ. Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անատոմիան», Ստեփանակերտ 2003, էջ 27

Այն ներկայացնում է Արցախի պատմությունը՝ սկսած մ.թ.ա.-ից մինչև 1920-ականները⁴¹: Ի դեպ՝ ինչպես այս, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղի պատմությանը վերաբերող մյուս բոլոր հրապարակումները տպագրված են առանց լուսանկարների:

Այստեղ, սակայն, հնարավոր չէ ամբողջությամբ բացահայտել բոլոր այն ոճրագործությունները, որոնք հայկական Ղարաբաղում կատարվել էին 70 տարիների ընթացքում, առավելապես այն պատճառով, որ մեր ուսումնասիրության առարկա հանդիսացող մամուլը հնարավորություն չի էլ ունեցել արձագանքել իրադարձություններին:

Ի վերջո՝ իրադարձությունները պիտի զարգանային նոր թափով ու հզոր ալիք դառնային: Սկսվում ու թափ էր առնում ղարաբաղյան Շարժումը, միաժամանակ կարևոր շրջան էր սկսվում նաև հայաստանյան մամուլի համար. պատասխանատվության ու անպատասխանատվության շրջան, երբ մամուլը փորձում էր արձագանքել զարգացող իրադարձություններին և երբ լռեցվում էին մամուլի արձագանքները: Ամեն ինչ առջևում էր, իսկ դրա համար պիտի բացվեր 88-ի փետրվարի 20-ի պատմական առավոտը:

---

⁴¹ «Հայրենիքի ձայն», հունիսի 8, 1988թ., N 24 (1192), Երևան: